

Avluda mihrap eksenini üzerinde yer alan ve avludan düz açıklıklı bir kapı ile geçilen minare, tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup 10,67 m. kenarlı kare bir kaide üzerinde üç kademe halinde yükselmektedir. 31,5 m. yüksekliğindeki minarenin 19 m. yüksekliğindeki alt bölümü caminin 724 yılındaki genişletilmesi sırasında inşa edilmiştir. Küçük mazgallarla aydınlatılan bu kısmın üzeri dendanlarla sonlanmıştır. 5 m. yüksekliğindeki ikinci bölüm daha dar tutulmuş olup duvarları at nalı kemerli üçer nişle teşkil edilmiştir. Bunun da üst kısmı dendanlarla son bulmaktadır. Üçüncü bölüm ise yanlarda ve üstte kör nişler, ortada sütunçelerin taşıdığı at nalı kemerli pence-relerle teşkilâtlandırılmış olup üzeri dış-tan yivli bir kubbe ile örtülmüştür. Avluda su kuyuları ile bir güneş saati bulunmaktadır. Güneş saati beş basamaklı merdivenle mermer levhanın bulunduğu yüksekçe bir bölümden oluşmaktadır.

Birçok defa yıkılıp yeniden inşa edilen Sıdî Ukbe Camii önemli ölçüde I. Ziyâdetullah tarafından yapıldığı şekliyle günümüze ulaşmıştır. İbadet mekânının ortadaki daha geniş mihraba diik uzanan neflerin kible yönünde paralel bir nefle kesilmesinden meydana gelen planı, revaklarla kuşatılan avlusu ve kademeler halinde yükselen kare gövdeli minaresi, Kuzey Afrika'da sonraki dönemlerde yaptırılan camilerde de uygulanmıştır. Gerek yapı içindeki konumu gerek kare gövdesiyle Şam Emeviyye Camii minaresine bağlanan minare Kuzey Afrika ve Endülüs minarelerine örnek olmuştur. Ayrıca taşıyıcı işlevinin yanı sıra avludan gelen ışığın iç mekâna daha iyi ulaşmasını sağlamak amacıyla yüksek tutulan at nalı kemerler, mermer sütunların üzerindeki korint ve kompozit başlıklar, oldukça derin tutulan mihrap nişi daha çok süsleme amaçlı olarak kullanılan küfî yazılar, taş ve ahşap üzerine yapılan derin tutulmuş stilize bitki ve geometrik süslemeler, Mağrib ülkelerinde daha sonra inşa edilen camilerde vazgeçilmez özellikler olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Henri Saladin, *La mosquée de Sidi Okba à Kairouan*, Paris 1899; a.mlf., *Tunis et Kairouan*, Paris 1908; G. Marçais, *Coupoles et plafonds de la grande mosquée de Kairouan*, Tunis-Paris 1925; a.mlf., *Manuel d'art musulman*, Paris 1926, I, 15-34; a.mlf., *Les faïences à reflets métalliques de la grande mosquée de Kairouan*, Paris 1928; a.mlf., *Tunis et Kairouan*, Paris 1937; Ahmad Fikry, *Nouvelles recherches sur la grande mosquée de Kairouan*, Paris 1934; B. Roy - P. Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan II*, Paris 1950, s. 21-27; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, s. 24-27; a.mlf., *İslâm Mimari-*

Sıdî
Ukbe
Camiî'nin
harim
yönündeki
revaklarından
bir görünüş

si, Ankara 1965, s. 13-17; P. Sebag, *La grande mosquée de Kairouan*, Zürich 1963; a.mlf., *The Great Mosque of Kairouan*, London 1965; a.mlf. - A. Lézine, "Remarques sur l'histoire de la grande mosquée de Kairouan", *IBLA*, sy. 99 (1962), s. 245-256; A. Lézine, *Architecture de l'Afrique*, Paris 1966, s. 65-77; Slimane Mostafa Zbiss, *A Travers les monuments musulmans de Tunisie*, Tunis 1963, s. 46; A. Papadopoulo, *L'Islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 501-502; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1978; J. D. Hoag, *Islamic Architecture*, London 1979, s. 32-33; K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo 1989, s. 315-330; Mongi Kaabi, *Kairouan ville sainte de l'Islam en Tunisie*, Beyrouth 1990, s. 70-81; R. Ettinghausen - O. Grabar, *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*, New Haven-London 1991, s. 94-101; S. Santelli, *Medinas: Traditional Architecture of Tunisia* (trc. K. Hilton), Tunis 1992, s. 68-69; R. Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, Edinburgh 1994, s. 50-56; P. Jerwis, "Kairavan", *Environmental Design*, sy. 1-2, Roma 1989, s. 36-53; G. Yver, "Kayravan", *IA*, VI, 469.

▲ KADİR PEKTAŞ

SİDRETÜ'L-MÜNTEHÂ

(سدرۃ المنتهى)

Hız Peygamber'in,
Mi'rac gecesi
yanında ilâhî sırlara
mazhar olduğu ağaç.

Sözlükte "Arabistan kirazı denilen hoş gölgeli nebk ağacı" anlamındaki sidre ile (*Kâmus Tercümesi*, II, 385) müntehâ kelimesinden oluşan sidretü'l-müntehâ terki-bi "son noktada bulunan sidre" demektir. Terim olarak "Hz. Peygamber'in Mi'rac gecesi yanında ilâhî sırlara mazhar olduğu ağaç veya makam" diye açıklanabilir. Kur'an'da bir yerde sidretü'l-müntehâ (en-Necm 53/14), bir yerde yalnız sidre (en-Necm 53/16) şeklinde geçer. Sıdr iki âyet-te de (Sebe' 34/16; el-Vâkıa 56/28) "ağaç"

mânasına gelmektedir. Çeşitli hadis rivayetlerinde yapraklarının yıkanmada kullanılması sebebiyle sıdr, ayrıca âyetteki konumu itibariyle sidretü'l-müntehâ yer alır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "sdr" md.).

Sidretü'l-müntehâ terki-biyle ilgili olarak başlıca iki görüş ileri sürülmüştür. Daha çok kabul gören anlayışa göre sidretü'l-müntehâ semada bulunan, Mi'rac gecesi yanında Resûl-i Ekrem'in ilâhî sırlara mazhar olduğu bir ağaçtır. Çünkü terki-bin yer aldığı Necm sûresindeki âyetler Resûlullah'ın mi'racıyla ilgilidir. Yaygın kanaate göre Hz. Peygamber Mi'rac gecesi sidretü'l-müntehânın yanında aslı sûretiyle Cebrâil'i görmüştür. Sidretü'l-müntehâyı bürüyen şey ise Allah'ın nuru, melekler veya bilinmeyen başka şeylerdir (Fahredden er-Râzî, XXVIII, 253). Sidretü'l-müntehâyı bu ismin verilmiş sebebi konusunda da çeşitli görüşler vardır. Cennetin son noktasında bulunması, aşağıdan yükselen ve yukarıdan inen şeylerin orada neticelenmesi, yaratılmışlara özgü bütün bilgilerin orada son bulması, ötesinin Allah'tan başkası için gayb âlemi olması gibi görüşler bunlardan bazılarıdır (Zemahşerî, VI, 48; Kurtubî, IX, 95). Taberî, farklı ihtimallerin hepsinin âyetin lafzına uygun olup tercih için kesin bir nakil bulunmadığından bunlardan birinin veya hepsinin mümkün olabileceğini belirtir (*Câmi'u'l-beyân*, XIII, 53). Bu açıklamaların ortak noktası sidretü'l-müntehânın bir sınırı ifade etmesidir. Burası, Mi'rac gecesi Hz. Peygamber'in mazhariyeti dışında büyük meleklerin ve peygamberlerin ötesine geçemediği, yaratılmışların ilminin ulaşabileceği son nokta olarak kabul edilir. Yaygın kanaate göre Hz. Peygamber Mi'rac gecesi Cebrâil ile sidretü'l-müntehâyı kadar gitmiş ve Cebrâil'in daha ileriye gitmesine izin verilmediği için kâbe kavseyne olan yolculuğuna refrefle devam etmiştir

(Âlûsî, XV, 14). Bu sebeple sidretü'l-müntehâ Cebrâil'in makamı sayılmıştır. Ayrıca bunun illiyyîn olduğu yolunda görüşler vardır (Taberî, XXIV, 209).

Sidre kelimesinin kökünde (seder / se-dâre) "hayret anlamı" da bulunduğundan bu terkibe "en büyük hayret" anlamı verenler de olmuştur. Burası en çok hayret edilen bir makam olduğu halde Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği gibi Allah'ın resulü ne hayrete düşmüş ne de kendini kaybetmiş, gördüğünü tam ve doğru olarak algılamıştır (en-Necm 54/17). Bu görüşü aktaran Râzî ilk anlayışın daha isabetli olduğunu belirtir (*Mefâtihu'l-gayb*, XXVIII, 252-253). Sidretü'l-müntehâ, hadis rivayetlerinde beyan edildiği üzere cennetin son noktasında kendine özgü bir ağaç da olsa veya hayret makamı konumunda da bulunsa sınırlı idrak imkânlarına sahip insanların onun mahiyetini bilmesi mümkün değildir. Cebrâil'in bile idrak etmekten âciz olduğu gayb âlemine ait bu varlığın veya makamın sırrının Allah'a havale edilmesi en isabetli yoldur.

Tasavvufta da sidretü'l-müntehâ hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. İlk sûfilardan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî sidretü'l-müntehâyı "beşerî bilginin bittiği yer" diye tanımlamış, bunun Hz. Muhammed'in ibadetlerindeki nurdan oluştuğunu, ilâhî feyizlerin sidre üzerinde ona geldiğini ve ona metanet verdiğini söylemiştir (*Tefsîr*, s. 145). Aynülkudât el-Hemedânî'ye göre sidre rubûbiyyet ağacıdır, meyvesi ubûdiyettir (*Temhîdât*, s. 276). Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre Resûl-i Ekrem, Hz. İbrâhîm'in makamı olan yedinci semayı geçerek sidretü'l-müntehâyâ ulaşmış, sonra burasını da geçip kaderleri yazan kalemlerin çıkardığı sesleri işitecek bir noktaya yükselmiştir. Sidretü'l-müntehâ, peygamberler ve onlara tâbi olan mutlu insanların amellerinin sûretlerinin bulunduğu yerdir, bu sûretler kıyamete kadar burada muhafaza edilir. Bu amellerden yansıyan ışıltılar sidreyi bürümüş ve onu göz kamaştırır bir güzelliğe kavuşturmuştur. İbnü'l-Arabî sidretü'l-müntehâdaki nur kelebeklerinin ve dört nehrin özel anlamları olduğunu, ancak bunun mahiyetinin tam olarak bilinemeyeceğini, güçlü bir anlatım yeteneğine sahip bulunan Hz. Peygamber bu noktada susmayı tercih ettiğine göre insanların da susması gerektiğini söyler. Burada İbnü'l-Arabî'nin mi'râcla ilgili hususları bazı mânevî ve ilâhî hususların simgeleri olarak gördüğünü belirtmek gerekir (*Fütûhât*, II, 369; III, 345; *el-İsrâ ile'l-makâmî'l-esrâ*, s. 109). Şah Velîyullah ed-Dihlevî'nin açık-

lamaları da bu yöndedir (*Hüccetullâhi'l-bâliğa*, s. 867).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, II, 385; *Müsned*, III, 164; IV, 207; Sehl et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm* (nşr. M. Bedreddin en-Na'sânî), Kahire 1326/1908, s. 145; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, XIII, 53; XXIV, 209; Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâ'îl-ku'l-tefsîr: Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm* (nşr. Seyyid Umrân), Beyrut 2001, II, 286; Aynülkudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Affî Useyrân), Tahran 1962, s. 276; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Kahire), VI, 48; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1411/1990, XXVIII, 252-253; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, II, 369; III, 345; a.m.f., *el-İsrâ ile'l-makâmî'l-esrâ: Kitâbü'l-Mi'râc*, Beyrut 1408/1988, s. 23, 109, 247; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmî'* (nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî), Riyad 1423/2003, IX, 95; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, İstanbul 1991, IV, 315; Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, VII, 649-651; Şemseddin eş-Şâmî, *el-İsrâ ve'l-mi'râc: Hülâsâtü'l-fazli'l-fâ'ik fi mi'râci hayri'l-halâ'ik* (nşr. Hasan Ahmed İsbir), Beyrut 1424/2003, s. 294; Şah Velîyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa* (nşr. Seyyid Sâbık), Kahire, ts. (Dârü'l-kütübü'l-hadîse), s. 867; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (nşr. M. Hüseyin el-Arab), Beyrut 1417/1997, XV, 14; XXVII, 77-78.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

□ EDEBİYAT. Tefsirlerdeki açıklamalar göz önüne alındığında sidre, Hz. Peygamber Allah'ın huzuruna varmadan önce cennetü'l-me'vâda Cebrâil'i yanında bıraktığı mübarek bir ağaçtır. Abdülvâsî Çelebi'nin mi'râciyyesinde bu ağaç, "O yerden geçtik ve gördüm bir ağaç / Ol ağaçtır bu göklerin başına taç ... / Dedim bu ne acâib müntehâdır / Dedi bu da o sidrül-müntehâdır" mısralarıyla tanıtılır. Sidre aynı zamanda Cebrâil'in makamıdır.

Sidre huzûr-ı ilâhîye varan yol üzerinde bir sınır kapısı gibidir. Abdülvâsî Çelebi bunu, "Girü (tekrar) refref gelip götürdü beni / O sidre katına irüdü (ulaştırdı) beni / ... / Revan sidre katına girü vardım / Ki tahfîf isteyü yüz yere vurdum" beyitleriyle ortaya koymuştur. Allah katından gönderilenler orada araçlara (melekler) aktararak dünyaya ulaştırılır, yukarıya çıkacak veya aşağıya incek her şey o sınırdan alınıp verilir. Mi'râciyyelerde Cebrâil'in, "Lev denevtü ünmületen leharaktü" (buradan bir parmak dahi ileri geçersen yanarım) dediği bu sınır çizgisini aşma konusunu Receb Vahyî, "Giderek sidreye geldi iki hem-râh-ı şefîk / Olamam ben sana artık dedi Cibrîl refîk" beytiyle anlatır. Bir hadise göre sidre ağacının yaprakları fil kulağı gibi, meyveleri testi veya dağ tepesi kadar iridir (*Müsned*, III, 164; IV, 207; Buhârî, "Şalât", 1). *Halîl-nâme*'deki, "Onun bir yaprağı dün-

yâyı küllî / Bürür baştan başa her câyî küllî" beyti sidrenin bu özelliğini ifade etmektedir. Ayrıca sidre, altında yüz atlının gölgeleneceği kadar uludur.

İslâm kültüründe sidre etrafındaki bilgiler âyet ve hadislerdeki mâlûmatla sınırlı kalmamış, İsrâiliyyat'a kadar uzanan değişik verilerle karışarak çeşitlenip zenginleşmiştir. Bunlar, Arap ve Fars şairlerinin farklı algılayış biçimleri ve hayal dünyalarının katkılarıyla abartılarak Türk divan edebiyatına intikal etmiştir. Türk edebiyatında sidre, divan mazmun ve remizleri arasında verimli bir malzeme sahası haline dönüşmüş, ayrıca tasavvufî anlayışların geliştirdiği yorumlarla bu alana mahsus temirler olarak değişik mânalar kazanmıştır.

Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında müstakil beyitler yanında na'tlarda, mesnevîlerde, cennet hakkında bilgi veren ansiklopedik edebî eserlerde, Hz. Peygamber'e dair çeşitli eserlerde bu hususta zengin örnekler ve anlatımlara rastlanmaktadır. Türk dinî mûsikisinde mevlid ve mi'râciyyeler yanında bazı âyinler, na'tlar, tevşihler, ilâhî ve nefeslerde de sidreyle ilgili bilgilere daha çok tasavvufî anlayış çerçevesinde yer verildiği görülmektedir. Şair ve yazarların sidre hakkındaki bilgileri, dinî ölçülere bağlılıkları, zâhir ve bâtın telakkileri, İsrâiliyyat'la ilgili kanaatleri, tasavvufî kimlik ve anlayışları yanında hayal dünyalarının belirlediği sınırlar içinde temas ettikleri bu konu Ârif, Nahîfî, Yenişehirli Ömer gibi şairlerin mi'râciyyelerinde genişçe yer almış, Receb Vahyî gibi şairler ise konuyu sadece birkaç beyitte işlemiştir.

Sidre hakkındaki hadislerden hareketle İslâmî kaynakların çoğunda cennetten çıkan, ikisi zâhir, ikisi bâtın dört nehrin bu ağacın altından doğduğu bilgisi yer almıştır. Sanatkârın yaşadığı yerlerdeki nehirlerin bölgeler üzerindeki etkileri ona farklı isimleri çağrıştırmış, böylece ortaya Nil, Fırat nehirleri yanında Dicle, Seyhan ve Ceyhan adları da çıkmıştır. Bunlardan bâtın olan iki cennet nehri selsebil ile kevser veya tesnîmdir. Nahîfî şu beyitlerde bunu anlatır: "Kim iki nehr-i ferih-efzâ-yı can / Sidrenin aslından olurdu revan // Sâf ü la-tîf ol iki nehr-i cemîl / Olmuş idi kevser ile selsebil." Halk kitlelerinin inancına göre mübarek olduğu kadar dünyadaki en büyük nehirlerden olan Nil ve Fırat zâhir nehirlerdir. Abdülvâsî Çelebi bu anlayışı mi'râciyyesinde, "Onun dibinde dört ırmak akar / İki zâhir uş dünyâya çıkar // Birisi Nil'dir birisi Fırat uş / İki dahi uçmağa